

Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde İhyâ Faaliyeti | Emine Nur Erdem

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2022-2023

Özet

Muhammed İkbâl, yeni bir dünyanın taş ve tuğla ile değil yeni fikirlerle kurulacağına inanan bir düşünürdür. Doğu ve Batı'yı iyi tanımış, bu iki dünyanın değer ve zenginliklerini çok iyi kavramış bir istilâhatçıdır. İslâm dünyasını içinde bulunduğu durgunluktan kurtarmak ve eski dinamizmine yeniden kavuşturmak için edebiyat ve felsefe kanalıyla fikrî mücadeleler vermiştir. Kendi toplumunda ihyâ faaliyeti sırasında giriştiği mücadeleler kendisinden sonra bu çabayı devam ettirecek olanların "geleceğin Müslüman ilâhiyatçıları" olacağını eserlerinde dile getirmiştir. Bu çalışma, he ne kadar İkbâl'in hayâl ettiği ve bizden beklediği noktadan çok uzak olsak da onu tanımak, dünya görüşünü anlamak ve modern dönemde İslam âleminin karşılaştığı problemlere onun getirdiği çözüm önerilerini kavramak amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın bütününde İkbâl'in düşünceleri verilirken genel itibarıyla İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü adlı eseri baz alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Muhammed İkbâl, İhyâ, Benlik Felsefesi, Dini Tecrübe.

Giriş

Hindistan'ın Siyâlkût şehrinde dünyaya gelen İkbâl'in yetişme çağında iki şahsiyetin üzerinde kalıcı etkiler bıraktığı bilinmektedir. Bunlardan ilki, çocukluktan itibaren ilminden ve irşâdından yararlandığı Mevlânâ Mîr Hasan, diğeri hocası Thomas Arnold'ur. Arnold, İkbâl'in yeteneğini fark ederek onun Cambridge Üniversitesi'ne gitmesini sağlamıştır. Cambridge'de dönemin meşhur Hegelci filozofu Mc Taggart ve psikolog James Ward ile tanışan İkbâl, Mc Taggart'ın yönetiminde felsefe çalışmaları yapmıştır. Bu arada şarkiyatçı Reynold Alleyne Nicholson ve Edward Granville Browne ile yakınlık kurduğu bilinmektedir. 1907'de Cambridge'ki öğrenimini tamamladıktan sonra Münih'e gitmiş ve orada Fritz Hommel'in yönetiminde tamamladığı The Development of Metaphysics in Persia adlı çalışmasıyla felsefe doktoru olmuştur. Ardından Lahor'a dönen İkbâl, iki yıl kadar Şarkiyât ve Hükümet kolejlerinde felsefe ve İngilizce dersleri okutmuştur.

İslâm dünyasının içinde bulunduğu durum İkbâl'i bir Rönesans gerçekleştirme fikrine yöneltmiştir. Bu amaçla Hindistan'ın birçok üniversitesinde İslâm düşüncesinin yeniden kurulması üzerine konferanslar vermiştir. [1] İkbâl'in hayatını incelerken karşımıza çıkan bir diğer husus, fikirlerini şiir yoluyla topluma sunmuş olmasıdır. Genç yaşta bir şair olarak ülkesinde adını duyurmayı başaran İkbâl, sekiz ciltlik şiir kitabı miras bırakmıştır.. Ancak o kendisini bir şâir olarak değil, yenilik habercisi ve rûhî dirilişe çağıran birisi olarak tanıtmıştır. Bir mektubunda "Ben şiiri yalnız belirli gayeler için kullanırım; ülkenin durumu ve geleneklerinden dolayı şiir yolunu seçtim." şeklinde bir açıklama yapmıştır. O, şiirler kaleme almasındaki amacının maddî açıdan rahata kavuşmak olmadığını, fikirlerini uygun bir dille anlatmak istediği için böyle bir yola başvurduğunu ifade etmektedir.

İkbâl, Avrupa'dan döndükten sonra eserlerinde dinî ve felsefî konulara ağırlık vermeye başlamıştır. Onun şiirlerinde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye olan hayranlığının etkisi yoğun bir şekilde kendini göstermektedir. Üslûp açısından şiirlerde açık seçikliğin şart olmadığını, kapalı ifadelerin duygu dünyasını etkilemede daha başarılı olabileceğini düşünmektedir. Şiirlerindeki hedefi Müslümanlara, gerek fert gerek ümmet olarak kendi kişiliklerini geliştirip güçlerini yeniden kazanmalarını öğretmektir.

İkbâl'e göre sanat, insanın yaşama gücünü kuvvetlendirmeli, kuvvetini kaybetmiş İslâm dünyasının yeniden kurulması için yardımcı olmalıdır. Zira şiir serbest boş formlarla değil, ancak hakiki sûzışle bir yere ulaşabilir ve insanları şekillendirebilir. [2] Aslında şiiri fikirlerini topluma sunma yolunda bir araç olarak tercih ettiği anlaşılan İkbâl'in şair kişiliği, onu doğru bir şekilde anlamak için derin ipuçları vermektedir.

1. Bilim, Felsefe ve Din Anlayışı

İkbâl, bilim, felsefe ve dini birbiri ile yakın ilişki içinde görmüştür. Ona göre bilimin vardığı sonuçlar açık ve doğrulanabilir niteliktedir. Bilim sayesinde olayları kısmen önceden kestirmek ve kontrol etmek mümkün olmaktadır. Bilimde meydana gelen gelişmeler ve yenilenmeler felsefî ve dinî düşüncüyü de etkilemektedir. İkbâl'in düşüncesinde bilim hiçbir zaman evreni sistematik olarak kavrama imkânı vermez; meselâ psikoloji ve biyoloji gibi bilim dalları, sadece kendi alanlarıyla sınırlı kaldıkları için madde, hayat ve zihin arasındaki ilişkiyle ilgilenmemektedirler.

İkbâl, çağdaş bilim karşısında ne gözü kapalı bir muhafazakârlık ne de körü körüne bir taklitçiliği benimsemiştir. Bununla birlikte İkbâl, sadece modern bilgi kuramlarını eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda İslâm felsefesi geleneği içindeki bilgi kuramlarına da bir takım eleştiriler yöneltmiştir. İkbâl'e göre İslâm düşüncesi içinde bilgi konusundaki yanlış görüşlerle Batı düşüncesi içindeki yanlış görüşlerin ortak kaynağının Grek felsefesinden miras alınan zaman, mekân, madde, evren, tecrübe, mantık, vb. temel kavramlardır. Kendisi klasik İslâm kültüründe akıl ve mantığın merkeze alınmasının, derûnî tecrübenin değerini kaybetmesine yol açtığını düşünmektedir. Aynı şekilde İslâm geleneği içinde akılcığa karşı çıkanların da sezgisel bir yaklaşımla duyu tecrübesini yok sayma yanlışlığına düştükleri kanaatindedir. İkbâl, çağdaş Batı felsefesinde de aynı hataların yapıldığını düşünmektedir.

İkbâl'e göre çağdaş bilgi kuramlarından ampirizm, bilgi kazanılmasında aklın ve düşüncenin rolünü inkâr ederek; rasyonalizm, deneysel bilginin önemini yadsıyarak; idealizm ise gerçekliğin deneysel ve aklî yollarla kavranan tezâhürlerini göz ardı ederek benzer hataları işlemektedir. İkbâl, aklın deneysel, yargısal ve sezgisel kullanımına özgü tecrübelerin ve bu tecrübelerle idrâk edilen gerçeklik tezâhürlerinin, aynı hakikatin farklı görünüşleri olduğunu ve bunlardan sadece birini bilgi kaynağı saymanın yanlışlığını vurgulamaktadır. Ona göre asıl ihtiyaç duyulan şey, bunlardan her birini, farklı düzeylerde bilgi kazandıran tecrübeler sayan bütüncü bir yaklaşım geliştirilmesidir. [3]

Özgür bir araştırma faaliyeti olan felsefe, her şeye şüpheyle bakmaktadır. İkbâl'e göre din de felsefenin araştırma alanına girmektedir. Ancak felsefe, din hakkında hüküm verirken onun merkezî yerini kabullenmek zorundadır. Felsefe, kavram dünyasının ötesine geçmek istemediği için gerçeğe uzaktan bakarken; din ise gerçeği âdetâ içimizde eritecek hâle getirme gücüne sahiptir. Ona göre felsefe bir teori olarak kalırken din ise hayatı kucaklamaktadır.

İkbâl'in düşünce dünyasında bilim ve felsefeden farklı olarak din gerçeğin tamamını anlamak, yorumlamak ister. Bunda başarılı olabilmek için de beşerî tecrübenin bütün verilerini birleştirme ve kaynaştırma görevini üstlenmiştir. Bilim gerçeğin müşâhede edilebilir yanını; din ise bu müşâhedelerden de yararlanarak gerçeğin özünü yakalamaya çalışır. Dinin yorumladığı tecrübe alanı (dinî tecrübe) bilimin hiçbir alanına yahut verisine indirgenemez. [4]

İkbâl'e göre din, hem duygu hem doktrin hem de faaliyetlerdir. Mu'tezile ve felâsife sadece doktrini; sûfiler duyguyu; fukahâ ise eylemi önemsemekle hata etmişlerdir. Eğer duyguyu düşünceden ve her ikisini de eylemden koparmaz, akılla sezgiyi karşı karşıya getirmezsek dini bunlardan biri veya birkaçının fonksiyonu olarak görmek durumunda kalmayız. Nitekim ona göre Gazzâlî analitik düşünceden vazgeçerek mistik tecrübeyi esas almakla; Kant da inanca yer bulmak için bilgiyi inkâr etmekle hata etmiştir. [5]

Netice itibarıyla dinamik ve organik bir felsefe anlayışına sahip olan İkbâl, İslâm toplumunda yeniden kuruluş faaliyetine girişmeyi bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü İslâm'da dinî düşünce son beş asırda hareketliliğini yitirmiştir. Ona göre dinî düşüncenin yeniden kurulması için öncelikle geleneksel yapı tahlil ve tenkit edilmeli ve dini tefekkür gelişmeler ışığında yeniden inşâ edilmelidir. Bu çerçevede İkbâl, İslâm geleneği içindeki kelâm, felsefe ve tasavvufu eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Vahyin tecrübi ve rasyonel yönünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Tasavvufu, yeni hiçbir şey ortaya koymadığı ve günü geçmiş yöntemleri devam ettirdiği için tenkit etmiştir. İkbâl, eserlerinde ve konferanslarında yeniden kuruluşun ameli yönüne dikkat çekmek istiyordu. Bu amaçla Müslümanların vahye dayanarak evrenin mânevî yorumunu yapmaları, insanı rûhânî

özgürlüğüne kavuşturmaları ve ahlâkî temele dayalı bir sosyal yapı oluşturmaları gerektiğini söylüyordu.

2. İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem Anlayışı

İkbâl, Dini Tefekkürün Yeniden Kuruluşu adlı eserinde Kur'an'a göre Allah ile âlem arasında nasıl bir ilişki olduğunu ele almaktadır. Ona göre âlem sürekli değişen, büyüyen dinamik bir yapıya sahiptir. Âlemin yapısında aslanan klasik felsefenin cevheri değil, artık modern fiziğin de ön planda tuttuğu olaydır. O halde âlemi bir "ilişkiler düzeni oluşturan olaylar topluluğu" olarak görmek gerekir. [6] İkbâl, bu anlayışını Kur'an'a dayandırmaktadır. Kur'an'ın âlem anlayışı, klasik Yunan felsefesinin kapalı âlem görüşünden tamamen farklıdır. Eş'arî atomculuğu da Yunan düşüncesinin determinist âlem anlayışına karşı çıkarken gücünü Kur'an'dan alıyordu. İkbâl, Eş'arîlik'in âlem konusunda "hiçbir şeyin değişmez mâhiyette olmadığı" görüşünü desteklemektedir. Bununla birlikte bu konuda Eş'arîlik'in aşırıya kaçarak âlemdeki sürekliliğin önemini yeterince kavrayamadığını düşünmektedir. Ona göre değişme ve oluşma karşısında devamlılığın yeterince takdir edilmemesi, bilim için önemli olan sebeplilik kavramının tam olarak anlaşılmamasına ve buna bağlı olarak bazı olumsuz sonuçların doğmasına yol açmıştır.

İkbâl'in âlem anlayışı, düşünce tarihine bir çeşit "rûhânî çoğulculuk" olarak geçmiştir. Bu görüşün temel iddiası şudur: Mutlak Ben (Allah), "benlik" vasfına sahip varlıklar yaratır. Maddeden insana kadar uzanan bütün varlık mertebelerinde benlik vardır. En alt düzeyde bulunan bir atomun dahi kendine göre bir benliği vardır. Bu "benler", Leibniz'in monadları gibi birbirlerine kapalı değildir. Onlar, sürekli ilişkiler içinde bulunan "organizmler"dir. Farklı derecelerde gerçekleşen benlik, dünyada en yüksek derecesine insan varlığında ulaşır. İnsanın Mutlak Ben'e en yakın bir varlık oluşunun sebebi budur. [7]

Karşılıklı ilişkiler düzeninin oluşturduğu âlemde maddî âlem biyolojik âlemle, biyolojik âlem de psikolojik âlemle bağlantı halindedir. Bütün olarak âlem ise Allah ile bağlantılıdır. Karakterin insan benliği karşısında durumu ne ise, âlemin de Allah karşısında durumu odur. İkbâl, bu şekildeki bir âlem anlayışının panteizme kapı açmaması için fikrî bir mücadele vermiştir.

İkbâl'in düşüncesinin temelinde "Yaratıcı Ulûhiyet" anlayışı yer alır. Felsefe diliyle söylenecek olursa, İkbâl'in felsefesi baştan sona teist bir sistemdir. Öyle görünüyor ki İkbâl'in ulûhiyet anlayışı bazı farklı görüş merhalelerinden geçerek Dini Düşüncenin Yeniden Kuruluşu'nda gördüğümüz ifadesine ulaşmıştır. Onun 1906'a kadar uzanan dönem içinde bir İbnü'l-Arabî hayrânı olduğu, dolayısıyla vahdet-i vücûd anlayışını savunduğu bilinmektedir. İkbâl'in Kur'an ve başka dinî kaynaklara, özellikle de Mevlânâ'nın Mesnevî'sine nüfûzu arttıkça, bu ilk görüşlerinden uzaklaşmaya ve vahdet-i vücûd anlayışın keskin bir tenkitçisi olmaya başladığı görülmektedir. Bu dönem, İkbâl'in "benlik" (hûdî) felsefesini geliştirmeye ve sonunda rûhânî çoğulculuğa ulaşmaya başladığı dönemdir. Burada artık ezelfe-ebedî Güzellik fikri değil, irâde ve yaratma ön plandadır. Allah, ferdiyeti ve ehadiyeti belli bir Mutlak Hakikat, Mutlak Zât, Mutlak Ene (Ben)dir. Bu şekilde tasavvur edilen Allah, Kur'an'ın ifadesiyle, hem yaratma (halk) hem de yön vermenin (emr) kaynağıdır. O, "her an yeni bir iştir." (er-Rahmân 55/29) ve "yaratmada dilediğini arttırmaya" (Fâtır 35/1) muktedirdir. İkbâl'e göre ilâhî hayattaki "dinamiklik" in, mükemmelliğe doğru giden değişme olarak değil, mükemmellik içinde olan bir faaliyet olarak anlaşılması gerekmektedir. [8]

3. İnsan ve Toplum Görüşü

İkbâl, her insanı bağımsız kimliğe sahip bir "ben" olarak görür. Allah ise "Mutlak Ben"dir. İnsanın "ben" tercümesi, sürekli değişen bir özelliğe sahiptir. İnsanın gerçek kişiliği bir "şey" değil, bir "fiil" ve "davranışlar toplamı"dır. İnsanın bu kişilik yapısı, davranışlarında, verdiği hükümlerde, hayal kırıklıkları ve ümitsizliklerde tezâhür etmektedir. Benliğin bir diğer özelliği de onun bir bedene sahip olmasıdır. Ona göre benlik anlayışında ortaya çıkan yanlış fikirlerin ana sebebi, rûh-beden ilişkisinin doğru bir şekilde kavranamamasında yatmaktadır. Meselâ Budizm acıyı ön planda tutmakta ve rûhî kurtuluşun yolunu bedenden uzaklaşmakta görmektedir. Eflâtun ise bedeni rûh için bir hapishane olarak kabul etmektedir. Hâlbuki İkbâl'e göre insan kişiliği bir bütündür ve beden, ruhun bir var oluş tarzı gibidir.

İkbâl'e göre benlik şuûrunun en yüksek seviyesindeki insan, bütün yaratılmışlar arasında Hâlık'ın yaratıcı hayatına şuûrlu bir şekilde iştirâk etmeye muktedir olan yegâne varlıktır. Âlem, insanın varlık sahnesine çıkmasıyla akıl, aşk ve hür irâdeye sahip değerli bir varlığa kavuşmuştur. Fakat insanın bu mertebeye erişebilmesi için benliği güçlendirici bir hayat programı izlemesi gerekir. Rûhânî yücelişin üç önemli basamağı vardır. Bunlar ilâhî kanuna tam itâat ve teslimiyet, nefsin disiplin altına alınması ve hilâfet şeklinde sıralanmaktadır. Benliği güçlendiren ana umdeler ise aşk, fakr, cesaret, hoşgörü ve helâl kazanç gibi hususlardır. [9]

İkbâl'e göre Kur'an'ın tasvir ettiği mümin, tamamen aktif bir insandır. Bu aktiflik ilk Müslüman nesillerde açık bir şekilde görülmektedir. Ancak bu dinamizm, günümüze geldikçe zayıflamış ve bazı fikir akımları da bu süreci hızlandırmıştır. Ona göre Yunan felsefesi, Müslümanların bakış açısını genişletmiş olsa da, Kur'an'ın bakış açısına muğlaklık getirmiştir. Eflâtuncu ve Yeni Eflâtuncu bazı sûfiler Kur'an'ın insan anlayışını karartmışlar ve benliğin ispatı yerine hiçliğini savunmuşlardır. Bu nedenle İkbâl, vahdet-i vücûd görüşüne sahip sûfileri bazı filozoflardan daha ağır bir şekilde eleştirmiştir. Çünkü filozofların görüşlerinin aksine sûfilerin görüşleri geniş halk kitlelerine ulaşmış büyük tahribata sebep olabilmektedir.

İkbâl, eserlerinde irâde ve güç gibi kavramlara ağırlık vermiştir. Bunun sebebi İslâm toplumunun içinde bulunduğu durgunluk hali ve özellikle de Pakistan'ın bağımsızlığı noktasında vermiş olduğu mücadeleden kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak da klasik kader anlayışına bir takım eleştiriler getirmiştir. Allah'ın irâde hürriyetine sahip bir varlık yaratırken kendi kudretine bir sınır koyduğunu kabul etmek pahasına, özgürce karar veren ve kararını gerçekleştirebilen bir insanı yaratmış olduğu fikrini savunmuştur. Buna göre, " Rabbimiz her şeye yaratılışını (kendine has özelliklerini) verendir ." (Tâhâ 20/50) meâlindeki âyetinde işaret ettiği gibi insanın kaderi, ona dışarıdan baskı yaparak faaliyete zorlayan bir talih değil, onun kendi yaratılışının derinliklerinde bulunan ve gerçekleştirebilecek olan imkânlar toplamıdır. [10] İnsanın önünde uzanıp giden değişmez bir kader çizgisi yoktur. İnsan için gelecek, şimdi mevcut imkânlarla da ilgili olan açık bir süreçtir. O, bu süreçte Allah'ın verdiği imkân ve kabiliyetleri fitratına uygun biçimde gerçekleştirebilirse ikinci defa doğar. Birinci doğumu mecbûri, ikinci ise irâdîdir. [11]

İkbâl'in toplum felsefesi, onun benlik felsefesinin bir devamı mâhiyetindedir. Ben diğer benlerin (toplum) etkisine sürekli açıktır. Bu nedenle ahlâkî benlerin vücûd bulmasında diğer benlerin yapısı son derece önemlidir. İkbâl, toplum konusuna hemen hemen bütün eserlerinde temas etmektedir. Ancak onun bu alandaki en önemli eseri Rumûz-i bî-Hôdî 'dir. İkbâl, olması gerektiğini düşündüğü toplum yapısının özelliklerini Kur'an ve peygamberlik çerçevesinde ele almaktadır. Tevhîd ilkesi sadece imanın bir rûknü değil toplum hayatının da ana ilkesidir. Birçok eserinde dinin kuvvetinin vahdet olduğunu ve vahdetin de tezâhür şeklinin millet olduğunu dile getirmiştir. İkbâl'e göre biz peygamberlik sayesinde " vezinli bir mısra olduk, yüz binleri tek vücûd halinde birlikte bulduk. " İslâm milletinin varlığının Hîrâ'daki halvete borçlu olduğunu manzûm eserlerinde de ele almıştır. Ona göre Hz. Muhammed'in peygamberliği bize hürriyet, eşitlik ve kardeşlik getirmiştir.

Sonuç

İkbâl bir filozof, siyasetçi, şâir ve hukukçu ise de daha çok İslâm toplumunun ıslâhı için mücâdele eden bir mütefekkir olarak tarihe geçmiştir. Şiirlerinde ve diğer eserlerinde Müslüman toplumunu yenilemek ve İslâm âlemini eski ihtişamına döndürmek için çaba sarf etmiştir. İkbâl, din, felsefe ve bilim arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmüştür. Bununla birlikte Batı'nın bilim anlayışını ve felsefesini birçok yönden eleştirmiştir.

İkbâl'e göre âlem sürekli değişen dinamik bir yapıya sahiptir. Allah-âlem ilişkisini benlik felsefesiyle açıklamış ve bütün olarak âlemin Allah ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Mutlak Ben (Allah), "benlik" vasfına sahip varlıklar yaratmıştır. Maddeden insana kadar uzanan bütün varlık mertebelerinde benlik vardır. En alt düzeyde bulunan bir atomun dahi kendine göre bir benliği vardır. Farklı derecelerde gerçekleşen benlik, dünyada en yüksek derecesine insan varlığında ulaşır. İnsanın Mutlak Ben'e en yakın bir varlık oluşunun sebebi

budur.

İnsan konusunda da Allah'ın yaratıcı hayatına iştirâk etmeye muktedir yegâne varlık olduğunu söylemiştir. Kur'an'ın tasvir ettiği mü'minin aktif olduğuna vurgu yapmıştır. İnsan eylemlerini kısıtlayan ve onun irâdesini pasifleştiren bir kader anlayışını reddetmiştir. Kur'an ayetlerinden yaptığı iktibâslarla insanın özgür bir birey olduğunu savunmuştur. İslâm toplumunun yapısını da peygamberlik çerçevesinde ele almıştır. Hep toplumda hem fikirde birliği sağlama adına Hz. Peygamber'in bu ümmete kardeşlik ve eşitlik getirdiği vurgusunu sıklıkla yapmıştır.

İslâm'da dinî düşünce son asırlarda canlılığını yitirdiği için, yenilik arayışına giren İkbâl, İslâmî İlimleri de birçok açıdan tenkit etmiştir. Kur'an ve sünnet ile bağlantılı, hayattan kopuk olmayan, çağının problemleriyle ilgilenen müspet ilimlerin olması gerektiğine dikkat çekmiş ve kendi asrında yüzyılların düşüncelerini şekillendirecek yeniden inşânın temellerini atmıştır.

Kaynakça

Albayrak, Ahmet. İkbâl'in Düşünce Dünyası. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

Aydın, Mehmet S. "İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem İlişkisi". Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995). İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

Aydın Mehmet S. "Muhammed İkbâl". Diyanet İslam Ansiklopedisi . 22/17-23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Aydın, Mehmet S. "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesindeki Ulûhiyet Kavramı". Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi 7 (1980). 199-209.

Bilen, Osman. "M. İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı". DEÜİFD 13 (2001), 101-119.

İkbâl, Muhammed. İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü . çev. Sadık Yenili. İstanbul: Mutena Yayınları, 2014.

İkbâl, Muhammed. Câvidnâme . çev. A. Schimmel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Schimmel, Annemarie. Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl. çev. Senai Özkan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.

[1] Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", Diyanet İslam Ansiklopedisi 22/17-23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 17-23. [2] Annemarie Schimmel, Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl , çev. Senail Özkan (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 131. [3] Osman Bilen, "M. İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", DEÜİFD 13 (2001), 101-119. [4] Muhammed İkbâl, İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü , çev. Sadık Yenili (İstanbul: Mutena Yayınları, 2014), 41-42. [5] Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", 22. [6] Mehmet S. Aydın "İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem İlişkisi", Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995) (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 108-113. [7] Aydın "İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem İlişkisi", 109. [8] bk. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesindeki Ulûhiyet Kavramı", Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi 4 (1980), 199-209. [9] Muhammed İkbâl, İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü , 72. [10] Ahmet Albayrak, İkbâl'in Düşünce Dünyası (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 91. [11] Muhammed İkbâl, Câvidnâme, çev. A. Schimmel (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 94.

[1] Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", Diyanet İslam Ansiklopedisi 22/17-23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 17-23.

[2] Annemarie Schimmel, Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl , çev. Senail Özkan (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 131.

- [3] Osman Bilen, "M. İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", DEÜFD 13 (2001), 101-119.
- [4] Muhammed İkbâl, İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü , çev. Sadık Yenili (İstanbul: Mutena Yayınları, 2014), 41-42.
- [5] Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", 22.
- [6] Mehmet S. Aydın "İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem İlişkisi", Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995) (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 108-113.
- [7] Aydın "İkbâl'in Felsefesinde Allah-Âlem İlişkisi", 109.
- [8] bk. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesindeki Ulûhiyet Kavramı", Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi 4 (1980), 199-209.
- [9] Muhammed İkbâl, İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü , 72.
- [10] Ahmet Albayrak, İkbâl'in Düşünce Dünyası (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 91.
- [11] Muhammed İkbâl, Câvidnâme, çev. A. Schimmel (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 94.